

Димитър Събев

**ПЛАНИНСКИТЕ
РАЙОНИ НА БЪЛГАРИЯ**

Икономика и население

София, 2024

РЕЦЕНЗЕНТИ:
проф. д-р Боян Дуранкев
доц. д-р Огнян Боюклиев

© Издателство „Изток-Запад“, 2024

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Димитър Събев, автор, 2024

© Руслан Йорданов, снимки, 2024

© Андрей Димитров, оформление на корицата, 2024

ISBN 978-619-01-1411-6

Димитър Събеv

ПЛАНИНСКИТЕ РАЙОНИ НА БЪЛГАРИЯ

Икономика и население

Съдържание

Въведение 9

Първа глава

Изследване на икономиката

и населението в планинска България 15

Хипотези за дългосрочното демографско
и стопанско развитие на българските планини 15

Фокус и инструменти на изследването 24

Преглед на литературата за
икономиката и населението на планините 31

Кои са планинските общини в България? 38

Групиране на планинските общини в България 46

Втора глава

Икономически сектори и отрасли

в планинските райони на България 53

Фази в социално-икономическото
развитие на българските планински райони 53

Прединдустриална фаза 54

Индустриална фаза 61

Постиндустриална фаза 64

Първичният сектор в планинските райони на България 66

Вторични сектори в планинските райони на България 81

Добивна промишленост 83

Енергетика 92

Преработваща промишленост 96

Третичният сектор в планинските райони на България 111

Трета глава

**Демографски проблеми
на планинските общини в България..... 120**

Обезлюдяване и застаряване на населението
в планинските райони на България..... 120

Моноиндустрии и демографски процеси
в българските планини: пет примера..... 131

*Оловно-цинковият комплекс в Родопите:
развитие и демографски последици* 133

Демографски ефекти от индустриалния туризъм в Банско 139

*Тютюневата моноиндустрия
в българските планини през ХХ в.* 143

Опити за повторна диверсификация след моноиндустрията 146

Миграционни процеси в планинските райони на България..... 151

*Трудови миграции в две жизненни
общини в Югозападна България*..... 151

Миграционни процеси в планинските райони в края на ХХ в. 153

*Механичен прираст на населението
в планинските райони в периода 2016–2020 г.* 157

„Завръщане към земята“ – обхват и значение в България..... 162

Възможности за демографска и стопанска
стабилизация на планинските райони..... 165

*Столицата като фактор за повторно
заселване на планинските райони*..... 166

*Границата като бариера и стимул
за развитието на планинските райони* 171

Домашната икономика: от белег за бедност към бизнес модел 176

Четвърта глава

**Въздействие на икономическата структура
върху демографията на планинските райони..... 182**

Общ модел на взаимодействие между
икономическа активност и демография..... 182

Статистически анализ на факторите
за обезлюдяването на планинските райони..... 189

Фактори, определящи бедността
и безработицата в планинските райони..... 197

Историческо въздействие на индустриализацията	201
Преработваща промишленост, производителност и социално-икономическо развитие	207
Разнообразието в икономическата структура като фактор за регионално развитие	215
Пета глава	
Устойчиво развитие на планинските райони на България.....	224
Комплексен подход към безработицата и бедността	225
Преработка на природните ресурси в планинските райони	228
Избягване на моноиндустрии, особено в добивната промишленост	232
Обогатяване на продукцията на планинските райони.....	235
Стратегии на издърпване вместо стратегии на избутване.....	240
Иновативни форми на управление и собственост.....	246
Планирано свиване и ограничаване на вреден растеж	253
Информация за планинските райони	257
Заклучение	260
Литература	264
Приложения.....	271

Въведение

Значителна част – по различни оценки между 30 и 60% – от територията на България е заета от планински и полупланински терени, което придава на страната подчертано планински характер. Този факт е известен на специалистите, а и на много любители на географията, но рядко намира място в обществената дискусия, още по-малко в националните политики за регионално развитие. Настоящият труд си поставя задачата да оцени текущото състояние на икономиката и демографията в планинските райони на България и да проучи взаимовръзката между икономика и население в тях. За целта е проследено социално-икономическото развитие на българските планини през последния век и половина, а после са анализирани актуални географски, демографски и социално-икономически показатели за българските планински общини. Много от резултатите и изводите в този труд противоречат на масовия наратив: наложилият се възглед за планините като демографска пустиня е опроверган; твърдението, че безработицата е най-важният проблем в българските планини е оспорено; становището, че „спасителният път“ за планините минава през създаване на масови работни места или нова пътна инфраструктура също не издържа на проверка.

Една от характерните особености на този труд е неговата интердисциплинарност: той съчетава четири основни и още няколко спомагателни методи на анализ. Тази комплексност изразява стремежа да се осигури разностранна представа за разглежданата проблематика, но по неочакван начин тя съответства и на едно от важните заключения, до които изследването достига: *ключът към разбирането и успешното развитие на планините е многообразието*. Загубата на разнообразие в икономическата структура, до която водят някои регионални инвестиционни решения,

в дългосрочен план се отразява негативно на социалната тъкан в планинските райони, независимо че въпросните инвестиции носят текущи печалби и създават работни места. Тази нишка е проследена през целия текст, като на финала е синтезирано заключението: *Планинските райони са сложна икономическа и социална среда, която оказва съпротива срещу механично външно въздействие.*

Логическата последователност, около която се развива това изследване, е следната. В Първа глава са поставени основните аналитични проблеми, свързани с икономиката и населението на планинските райони и е представена методиката на изследването. Обоснован е принципът, че когато проучваме населението и икономиката на планинските райони, като проследяваме сложните взаимовръзки между икономическа структура и демография в среда на крехки екосистеми, не трябва само да броим работни места и да сравняваме произведена продукция, а да се интересуваме от цялостното, дългосрочно социално-икономическо развитие на регионите. Паралелно с това, от първостепенно значение е да се определи кои територии в България са планински, а след това – дефинираните като планински общини да се групират по начин, който улеснява статистическото им изследване.

Втора глава представя основни икономически сектори и отрасли, застъпени в планинските райони на България. В първия раздел е приложен исторически анализ, обособяващ три фази в демографското и социално-икономическо развитие на българските планини: преиндустриална, индустриална и постиндустриална, на места преминала в „третична“. В следващите раздели последователно са изложени основните показатели и проблеми на първичния сектор (земеделие, животновъдство и горско стопанство), добивната промишленост – която заема своеобразна междинна позиция между първичния и вторичния сектор, енергетиката, преработващата промишленост и туризма в планинските райони.

Преброяването на земеделските стопанства от 2020 г. позволява да се изчисли, че *средният размер на планинското стопанство е около 3 пъти по-малък от този на равнинното*, което предполага акцент върху култури с по-висока добавена стойност

и по-малка механизация (и прави зависимостта между население и икономически резултати още по-силна). По показателя „животински единици на 100 души“ българските планини изпреварват равнините: потвърждение за структурната роля на планинското животновъдство. Относно добивния сектор, посредством обобщаване на финансови данни на минни предприятия е установено, че към 2021 г. те официално работят с над 35% норма на печалба, което прави тяхното данъчно облагане въпрос от обществен интерес.

Един от проблемите на енергетиката в планинска среда е вредното екологично въздействие на по-голямата част от построените дотук над 200 планински мини-ВЕЦ. Друг болен въпрос е справедливият енергиен преход във въглищните райони в Пернишко и Кюстендилско, изискващ спешни структурни регионални мерки. Данните ясно показват, че дори след протеклата след 1989 г. масова деиндустриализация *преработващата промишленост днес играе най-важна роля в икономиката на планинските райони*, като българските планини са едни от най-индустриализираните региони в целия Европейски съюз. Продукцията на преработвателната промишленост в повечето планински общини е с един порядък по-голяма от тази на различните форми на туризъм. Относно туризма, направен е анализ на структурните показатели „приходи на 1 нощувка“, „приходи от 1 легло“ и „нощувки на 1 легло“ и това разкрива съществени регионални различия. Оказва се например, че най-големият планински туристически център в България – община Банско – е сред най-неефективните при използването на легловата база.

Трета глава анализира ключови демографски проблеми в българските планини като обезлюдяване и застаряване на населението и миграция, както и демографските ефекти от моноиндустриални структури, фактора „граница“ и въздействието от близостта на столицата. Демографските показатели в планинските райони на много места са негативни, но генерализации за настъпил демографски крах не са уместни: всъщност в планинските райони средната гъстота на населението е сходна с тази в равнинните райони извън областните градове, което предвид естеството на терена на практика говори за по-голяма населеност. Ако се подходи

стратегически, сериозните проблеми крият в себе си пътища за преминаване в по-благоприятна фаза на развитието.

Четвърта глава атакува връзката между икономическа структура и демографски показатели с инструментите на иконометричния анализ. Приложени са различни форми на регресионен анализ, довели до следните по-важни резултати: бедността е най-важен фактор за обезлюдяването на планинските райони – при равни други условия, 1% ръст на бедността се асоциира с 0.6%¹ спад на броя на населението в 10-годишен период; съществува положителна зависимост между дял на заетите в първичния сектор и демографска стабилност; има положителна връзка между безработица и брой на населението (!); гъстотата на пътната мрежа не е значим фактор за обезлюдяването; общините с жп връзка показват чувствително по-ниско ниво на безработица, и редица други.

Открита е средна по сила статистическа зависимост между постигнатото към 1986 г. ниво на индустриализация в планинските общини и днешните им демографски и социално-икономически показатели. Друг съществен резултат в извадка от планински общини, е, че за демографската устойчивост на регионите важен е не делът на преработващата промишленост в местната икономика, а каква е производителността на труда в тази промишленост. Заради малки извадки методът на линейната регресия накрая е изоставен, но съпоставката на демографските и социално-икономическите показатели сочи, че моноиндустриалните стопански структури влияят негативно на населението в общините. В някои планински общини с доминираща добивна промишленост безработицата и бедността може да са по-ниски от средните за извадката, но вероятно обяснение за това е, че хората, които не са пряко заети в мината или металургичния комбинат напускат поради негативна промяна в средата на живот, включително високи цени на потребителския пазар.

¹ В българския правопис е прието десетичният знак да е *запетая*, но тъй като в това изследване са използвани чуждестранни статистически програми, навсякъде в текста е използвана *точка*.

Петта глава започва с прецизиране на дефиницията относно това, което трябва да се разбира за „устойчиво“ в контекста на планинските райони: решения, които не влошават нито един от стълбовете на човешкото битие (екологичен, икономически, социален) дори по време на кризи. Решение, водещо до дългосрочна деградация на природната среда не е устойчиво, дори да се твърди, че то може да намали бедността или да допринесе за инфраструктурното развитие. И обратно – решение, което пази природата, ощетявайки местното население, не може да се определи като устойчиво (съществуват и такива примери, но те са рядкост). След това важно уточнение са формулирани осем принципа на устойчивото развитие в планинските райони на България, сред които изпъкват *икономиката на обогатяването, стратегията за издържане и иновативните модели на собственост и управление*.

Заключението оценява доколко формулираните в първи раздел на Първа глава хипотези намират потвърждение в този труд.

Сред източниците, цитирани в изследването са и няколко текста, които са непубликувани или с по-труден достъп на ползване. Признателен съм към хората, споделили с мен своето знание, включително в интервюта и лични разговори, в името на благополучното развитие на българските планини. Благодаря на ръководството на Националния статистически институт за предоставените данни за броя на предприятията и наетите лица и произведената продукция по икономически дейности на 42 планински общини, които обогатиха този труд. Дълга много на насърчение и подкрепата от страна на доцент Огнян Боюклиев, ръководител на секция „Регионална и секторна икономика“ в Института за икономически изследвания към Българската академия на науките. Благодарение на Любен Козарев и издателство „Изток-Запад“ тази книга днес търси път към широк кръг читатели.